

Г. Г. Кривчик

ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБЛИЧЧЯ СІЛЬСЬКОЇ ЛЮДИНИ У 60 - 80 РР. XX СТ.

З часу прийняття в СРСР «Конституції перемігшого соціалізму» (1936 р.) і до краху соціалізму, котрий вважався розвинутим і зрілим, у державних документах, науковій літературі, підручниках із суспільствознавства стверджувалося, що основою соціально-класової структури радянського суспільства є непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства, а також інтелігенції. Причому остання, хоча й іменувалася народною, але, на відміну від своїх союзників, визначалася не як клас, а тільки як класоутворюючий прошарок. Подальший розвиток соціально-класової структури радянського суспільства, за твердженням вітчизняних «футурологів», мусив нібито обов'язково завершитися встановленням повної соціальної однорідності.

Химерна «тричленна» формула соціально-класової структури була вигадана і використовувалася у комуністичній пропаганді, щоб приховати соціальні протиріччя, що мали місце у тоталітарній державі. Зокрема, існування в країні протиріччя між пануючим класом політбюрократії (номенклатури) і іншими соціальними групами, яких об'єднувала відсутність власності на засоби виробництва і права розпоряджатися результатами своєї праці.

Існувало й інше соціальне протиріччя, яке також маскувалося за допомогою евфемізмів «суттєві і несуттєві відмінності». Це протиріччя між містом і селом, міськими і сільськими жителями. Між тим зазначене протиріччя суттєве, і воно, очевидно, буде існувати доти, доки будуть існувати місто і село зі своєю специфікою та природний розподіл праці у суспільстві.

Місто, як відомо, завжди забезпечувало науково-технічний прогрес, себто визволяло людину з лона природи, підіймало над нею. У села інше призначення. Село є посередником між світом природним і світом рукотворним, уособлює зв'язок людини з землею. Отже, сільський житель, незалежно від характеру своєї професійної діяльності, соціального статусу, класової приналежності тощо, змушений постійно спілкуватися з живим світом, співвідносити спосіб свого життя із законами природи. Алгоритм виробничої діяльності усього життя сільської людини завжди був іншим, ніж у городянина, про що, між іншим, яскраво свідчать українські прислів'я та приказки: «Раніше встанеш - більше достанеш», «Годі так робити, як хотіти, треба так, як є мочі: трохи вдень, трохи вночі»; «У вівторок - вижни снопів сорок, бо понеділок - безділок, середа - вереда, а четвер - буде не тепер, на п'ятницю сподіватися - з життям не знатися» і т.д. [1.-С.156,169,174]

Близькість до природи, характер виробничої діяльності, спосіб життя, повна відсутність анонімності у спілкуванні з іншими людьми - усе це не могло не відбитися на світоуявленні, соціальній психології, системі моральних цінностей, поведінці сільської людини. Не при нас писано, що сільську людину - навіть якщо вона давно живе у місті і вважає себе городянином - можна

завжди впізнати через такі її якості, як розважливість, повага до традицій, обережна повільність суджень і поведінки, недовірливість до неперевіраних на власному досвіді новацій, що можуть призвести до руйнації звичних устоїв суспільства, «сільського світу». Сільському жителю більшою мірою, ніж городянину, притаманні почуття товариства, готовність до взаємодопомоги, любов до свого краю, патріотизм, психічна і фізична витривалість, стійкість у будь-яких життєвих випробуваннях.

Сільський житель більш звичний до фізичної праці, ніж до розумової. Він з повагою ставиться до освіченої людини, але водночас у його ставленні є щось поблажливе. Інтелектуальна діяльність йому здається не важкою працею, а розвагою. Не випадково, що рівень освіченості сільських жителів був завжди нижчим, ніж у міських жителів. Так, у 1959 р. на 1000 сільських жителів у віці до 49 років вищу і середню освіту в Україні мали 64 особи, в той час як у місті – 228. Протягом 60-80-х рр. завдяки запровадженню загальної середньої освіти зазначений показник на селі піднявся до 430 осіб з 1000, а в місті до 600. Різниця за рівнем освіти скоротилася, що використовувалося у пропаганді як один з доказів того, що відбувається процес подолання суттєвих відмінностей між містом і селом. Однак при цьому часто залишалось поза увагою те, що у 1989 р. на 1000 сільських жителів припадало 35 осіб з вищою освітою, а у місті – 139, тобто у 4 рази більше. [2.-С.35, 3.-С.170]. Отже, за цим показником село, як і у попередні роки, значно відрізнялося від міста. Звичайно, зазначена різниця обумовлена цілим комплексом причин, але, очевидно, серед них не останню роль відігравало й ставлення сільського жителя до освіти. Освіта тільки тоді в його очах мала користь, коли автоматично приносила матеріальні блага, дозволяла зайняти більш високе соціальне становище.

Разом з тим сільського жителя навряд чи можна звинуватити у надмірному прагматизмі. Щодо спілкування з людьми, то він натомість більшою мірою, ніж городянин, щирий і відкритий у своєму ставленні до інших. На відміну від городянина, який може не знати не тільки мешканців свого багатопверхового будинку, але й сусідів по під'їзду, сільський житель відчуває свою єдність з усіма односельчанами, особливо цінує громадську думку про себе.

Громадська думка на селі значною мірою завжди виконувала функцію регулювання міжособових стосунків. Звідси й відповідні психологічні риси сільської людини: нерозвинутість індивідуальності, послаблений самоконтроль, психологічна залежність від громади та осіб, які займають більш високе соціальне становище. Чи то голова колгоспу, чи голова родини.

Саме цим пояснюються те, що у своїх політичних уподобаннях сільський житель традиційно був прихильником сильної влади, «твердої руки». На виборах до органів місцевої і центральної влади він здебільшого віддавав свій голос за того, на кого вказувало начальство або засоби масової інформації. Зазначена особливість ментальності сільської людини відіграла не останню роль у тому, що тоталітарний режим в СРСР проіснував майже до кінця XX ст. і впав пізніше, ніж у багатьох інших європейських країнах.

У свою чергу, тоталітарний режим залишив сильний відбиток на характері і соціальній поведінці українського селянина. Народна мудрість говорить: праця - багатство, що не заведене в рабство. Натомість колгоспна неволя відлучила селянина від поля. Саме через важку підневільну працю на чужій, не своїй землі у значної частини сільських трудівників відбувалися генетичні зміни не на краще у ставленні до хліборобської праці. «Робота - не вовк, у ліс не втече», «Косо-криво, аби живо», «Хорошо у колгоспі жити: можна так-сяк робити» - подібні приказки не могли виникнути там, де людина почувала себе вільним господарем. У багатьох також сформувалося недбайливе, а часом й вороже, як у англійських лудитів на початку XIX ст., ставлення до суспільного майна, знарядь праці, техніки, що мало великий негативний моральний ефект і завдало великої шкоди радянській економіці.

Починаючи з 70-х рр. СРСР займав перше місце у світі по виробництву тракторів, про що з великою гордістю неодноразово заявлялося на партійних форумах. І тільки в роки перебудови, проаналізувавши причини відставання країни у технічній оснащеності сільського господарства, встановили, що 85% тракторів і вантажних автомобілів, 80% зернозбиральних комбайнів, що постачалися селу, йшли на відшкодування надмірного вибування техніки. І це було викликано не стільки низькою якістю останньої, скільки безгосподарським ставленням до неї [4.-С.142]. Через 3-4 роки нова техніка йшла на списання або ржавіла під парканами [5]. Зазначений факт можна розцінювати також як своєрідну форму помсти людей тоталітарній державі за те, що вона позбавила їх власності. Напевно, якби ці трактори і комбайни знаходилися не у колгоспній, тобто фактично державній власності, а у приватній, до них було б дещо інше ставлення і вона служила трохи довше.

Безгосподарність, а подекуди й вороже ставлення до нічийної власності позначалися й на зовнішньому вигляді багатьох українських сіл. Як відомо, у більшості країн світу маленькі містечка, села завжди вражали своєю надзвичайною охайністю, впорядкованістю, затишком. Ніби всюди відчувалася присутність власника. Інша картина була там, де «усе навкруги колгоспне, усе навкруги моє», себто нічийне. Кожного року у селах будували нові магазини, палаци культури, школи, інші соціальні об'єкти. Завозили до них нові меблі, обладнання, оздоблювали інтер'єр. Та проходило небагато часу – і усе мало жалюгідний вигляд. Зламані стільці, сміття на підлозі, надряпані на стінах і меблях написи, подекуди й непристойного змісту... На перший погляд, така неприваблива, і нікуди правди діти, типова картина свідчила лише про низьку побутову культуру сільських жителів. Однак, якщо подивитися трохи глибше, у корінь, то можна побачити глибокі душевні рани і образи, що були завдані не одному поколінню людей за роки правління комуністичної номенклатури.

Внаслідок цих образ у багатьох сільських жителів вгасла притаманна їм від природи любов до своєї оселі, землі. Попри усі запізнілі заходи влади по соціальному будівництву на селі, у свідомості людей вже спрацював стереотип: треба за будь-яку ціну переїжджати до міста, у селі залишаються тільки останні невдахи.

- Співають ідучи дівчата,

а матері вечерять ждуть...

Гай-гай, де вже воно оте Шевченкове «вечерять ждуть»! Тепер матері не ждуть ні дівчат, ні хлопців. Як тільки атестат за десятирічку в руки, так і пхають у спину: «Їдь, поступай, щоб і ти - як людські діти!». Так яскраво віддзеркалив поширені у 70-ті рр. серед сільських людей настрої Павло Загребельний у романі «Левове серце» [6.-С.101].

Якщо у 1959-1961 рр. сільське населення скорочувалося у середньому за рік на 6,8 тис. людей, то у 1962-1969 рр. - на 123,8 тис., у 1970-1978 рр. - на 243,9 тис. [7.-С.20]. Останні перешкоди до вільного від'їзду людей з села були скасовані лише тоді, коли стало вже очевидним, що людей не зупиниш слабкими адміністративними заходами, а застосувати заходи жорсткі, як за часів сталінщини, вже не можна з огляду на світову громадськість. Крім того, розрахунок був зроблений на те, що людей утримає на селі тепер висока заробітна плата, кращі соціально-побутові умови, а також зняття деяких обмежень до розвитку особистого підсобного господарства.

І дійсно, з кінця 70-х рр. кількість сільських «біженців» почала потроху зменшуватися, що навіть декому дало підставу для оптимізму. Зокрема, на пленумі ЦК КПРС у жовтні 1984 р. було заявлено: «В останні роки почалося скорочення відтоку сільського населення у міста. Скажемо прямо: це довгоочікуваний процес, і зараз він став реальністю» [8.-С.6]. Однак оптимізм керівників КПРС виявився явно передчасним. Хоча згадана ними тенденція настала, але не така, щоб можна було констатувати злам на краще. У 1979-1990 рр. у середньому за рік село покидало 200 тис. людей. До того ж скорочення щоразу відбувалося з меншої кількості сільського населення.

За 1960-1990 рр. сільське населення в республіці скоротилося з 22,6 млн. людей до 16,6 млн. У 1965 р. вперше в історії України чисельність жителів у сільській і міській місцевості зрівнялася, а в наступні роки співвідношення між сільськими і міськими жителями постійно збільшувалося не на користь перших. У 1970 р. питома вага сільського населення у загальній кількості населення України складала 45% (проти 54% у 1959 р.), у 1979 – 39%, у 1990 р. – 32,5%. В Донецькій області частина сільських жителів склала лише 9,6%, Луганській – 13,4%, Дніпропетровській – 16,4%, Харківській – 21% [2.-С.14-17, 9.-С.71].

Ще одним помітним негативним наслідком соціально-економічної політики тоталітарної держави на селі стало постаріння сільського населення. Водночас з механічним відтоком населення на селі зменшувалася народжуваність і, натомість, збільшувалася смертність. У 1979 р. вперше смертність стала більшою, ніж народжуваність. Почалася депопуляція сільського населення, яка постійно ставала більш гострою. У 1980 р. число померлих в українському селі перевищувало новонароджених на 14,2 тис. осіб, у 1985 - на 37,7 тис., у 1990 р. - на 58,2 тис., у 1991 р. - на 77,4 тис. [10.-С.89].

Внаслідок взаємопов'язаних між собою процесів міграції та депопуляції відбулося значне погіршення вікової структури сільського населення. Село постаріло. Зокрема, частка дітей до 14 років у загальній чисельності сільського населення у період між переписами 1959 і 1989 рр. зменшилася з 27,3% до 20,8%. Натомість частина осіб у віці більш, ніж 60 років, збільшилася з 12,1%

до 24,2%. [11.-С.64]. Отже, наприкінці 80-х рр. кожний четвертий житель села був старше 60 років.

Середньостатистичний сільський житель у порівнянні з міським дедалі був більш літнім. Якщо у 1989 р. середній вік людей у місті складав 34,8, то на селі - 39,8. [11.-С.64]. До того ж внаслідок виснажливої праці і не завжди здорового способу життя сільські жителі здебільшого виглядали старше своїх років. Особливо жінки.

У зазначених процесів була ще одна сторона, яка не могла не впливати на соціально-економічний розвиток села. Це постійне збільшення «навантаження» пенсіонерів на людей працездатного віку. Якщо у 1959 р. на 1000 осіб, здатних до праці, припадало 276 пенсіонерів, то у 1987 - 563, тобто вдвічі більше [12.-С.6]. Люди молоді та працездатні село покидали, старі люди і пенсіонери залишалися, щоб дожити свій вік. Село мало тенденцію до перетворення у величезні будинки, а точніше табори старезних.

Статистичні дані точно відтворювали загальну картину занепаду села, але історія, як відомо, є наукою, що досліджує розвиток суспільства у конкретних формах і просторово-часових критеріях. Щоб мати повне уявлення про соціальне обличчя сільського населення, необхідні конкретні приклади. Ось деякі з них.

Село Павлогорівка Кіровоградської області. На початку 60-х рр. у селі було 324 подвір'я. Число жителів скоротилося до 725. З них 161 - це діти до 15 років, отже ще не були працездатними, а 174 – пенсіонери, що вже не були працездатними. Якщо додати до них службовців, інвалідів, то виявлялося, що у селі залишилося лише 226 працездатних людей на 5 тис. га ріллі, на 1900 голів великої рогатої худоби, 1950 свиней тощо [13].

Зазначене село було, так би мовити, середньостатистичним. Однак існували інші села, де соціальна картина виглядала більш сумною. Такі, як наприклад, село Нова Єлизаветівка Горностаївського району Херсонської області. У селі, яке зберігало ще статус центральної садиби колгоспу «Нива», мешкало лише 226 осіб. Однак у колгоспі працювало лише 105. Інші - пенсіонери і діти. Але останніх було занадто мало, щоб з ними можна було пов'язувати майбутнє села: 13 - ходили до дитячого садка та 8 у віці від 7 до 11 років - до школи, де працювала одна вчителька [14]. І подібних сіл ставало дедалі більше. Що свідчило про те, що українське село вже не мало змоги розвиватися на колгоспно-радгоспній основі, яка мала тенденцію до руйнації.

Надання селянам їх законного права звільнятися зі свого господарства за власної ініціативи дало поштовх й для маятникової міграції, за якої люди залишалися жити у селі, але працевлаштовувалися у місті. Наприкінці 80-х рр. близько 1,7 млн. людей, що проживали у селі, їздили працювати до міста. Особливого поширення це явище набуло у Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській, Донецькій, Київській Харківській областях.

Сільськогосподарські підприємства несли від маятникової міграції ще більш високі втрати, ніж від міграції звичайної. Адже працівники міських промислових підприємств залишалися жити у селі, користувалися тут присадибними ділянками, житлом, школами, дитячими садками, іншими

послугами, що значною мірою дотувалися колгоспами і радгоспами. В той же час промислові підприємства, де вони працювали, вкладали гроші лише у розвиток соціальної інфраструктури міст. Селу не давали ані копійки. Тоді як розрахунки свідчили: вони мусили сплачувати майже 20 млн. щорічно [15].

В умовах екстенсивної економіки більшість промислових підприємств відчували хронічну нестачу робочої сили. Відтак вони буквально висмоктували й без того бідні людські й матеріальні ресурси приміських сіл. У зв'язку з чим доходило до справжніх казусів. Так, з 340, жителів села Мурованого, яке було центральною садибою радгоспу «Жовтневий» Пустомитівського району Львівської області, у місцевому господарстві у 1988 р. залишилося працювати лише дві особи. Причому одна з них - пенсійного віку. Інші працювали на міських промислових підприємствах [16].

Взагалі скорочення чисельності працівників у аграрній галузі в усіх країнах вважалося процесом не тільки об'єктивним, але й позитивним, свідченням підвищення продуктивності праці. У цьому зв'язку й у нас в країні до початку 80-х рр. ні у кого не виникало особливої тривоги з приводу погіршення демографічної ситуації на селі. Можливо, керівників держави та деяких науковців вводив в оману той факт, що у західних державах, наприклад, у Голландії один працюючий у сільському господарстві годував, образно кажучи, 123 людини, а у СРСР – 12-14 [17]. Однак, напевно, наведений приклад ще раз підтверджував справедливість того, що загальних істин не існує, істина завжди конкретна. У тій же Голландії в особі «годувальника» виступав господар, фермер, що мав матеріальну зацікавленість до роботи і високу професійну підготовку. А у нас мав нагодувати людей колгоспник, у якого протягом багатьох років відбивали любов до праці, формували психологію поденника, та ще й до того заздрість до міських жителів, себто до людей, яких він годував.

Скорочення частини сільського населення у загальній чисельності населення країни, однак, не означало зменшення його соціальної ролі у суспільстві. Навпаки, складаючи усе більшу частину робітників, службовців, інтелігенції, в цілому міських жителів, колишні селяни, мігранти ще більш активно впливали на усі сторони життя в країні. Не тільки місто виховувало їх у відповідності зі своїми нормами соціальної і політичної поведінки, але й вони пристосовували місто для себе.

До речі, за спостереженням російського політолога Є.М.Старикова, коли сільські люди переїжджали до міста, то соціальна поведінка багатьох з них змінювалася не у кращий бік [18.-С.38]. У місті був не такий щільний, як у селі, контроль громадської думки і водночас з'являвся широкий вибір варіантів соціальної поведінки. Не кожна людина, у котрій раніше у якості головного регулятора її поведінки виступала боязнь бути осудженими односельчанами, витримувала випробування свободою і анонімністю поведінки.

У маргінальному середовищі, тобто у середовищі людей, що відірвалися вже від свого коріння, але не встигли ще глибоко пустити нові, вербували свої кадри й кримінальні угруповання. Але навіть у кращому випадку маргінали виступали носіями так званої барачної культури з її невисокими стандартами і заниженими вимогами до умов життя.

Характерними ознаками цієї культури були неповага до людської особистості, громадська пасивність, неакуратність у роботі і в побуті. Звідси низька якість товарів, обслуговування, будівельних робіт тощо. Зокрема, прикметами нових міських мікрорайонів, де переважну більшість мешканців складали колишні колгоспники, стали неохайні підїзди будинків, забруднені двори і вулиці, поламані дерева, затоптані квітники.

Учорашні механізатори, рільники, тваринники поповнювали, як прийнято було писати у свій час у пропагандистській літературі, ряди «героїчного робітничого класу» і залучалися до його «славних революційних і трудових традицій». Одночасно вони формували міське соціальне середовище. Причому несли до міста не тільки здорові народні звичаї та традиції, але й сільські соціальні хвороби. Отже, у певному розумінні слів у радянському суспільстві дійсно відбувався процес зближення класів і утворення соціальної однорідності. Тільки у дещо іншій формі, ніж того хотіла влада і якій таку велику увагу приділяла пропаганда.

Джерела та література

1. Міщенко Н., Міщенко М. Слово батьків з усіх віків. – К.: Богдана, 1998.
2. Народне господарство Української РСР у 1971 р. Юв. стат. зб. – К.: Техніка, 1972.
3. Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 г.: Стат. сб. – К.: Техніка, 1990.
4. Советский Союз в мировой экономике // Международная экономика и международные отношения. – 1987. – №12.
5. Бужкевич М. Смерть под забором // Правда. – 1991. – 25 апреля.
6. Загребельний П.А. Левове серце. Роман: В 2-х вип. // Серія «Романи і повісті». – К.: Дніпро, 1978. – Вип.1.
7. Крисанов Д. Динамика сельского населения и проблемы регулирования расселенческого процесса // Экономика Советской Украины. – 1991. – №11.
8. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС. 23 октября 1984 года. – М.: Политиздат, 1984.
9. Народное хозяйство СССР в 1990 г.: Стат. ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1991.
10. Народне господарство України у 1991 році: Стат. зб. – К.: Техніка, 1991.
11. Всесоюзная перепись населения // Вестник статистики. – 1990. – №6.
12. Прибиткова І. Знак біди // Україна. – 1989. – №19.
13. Капелюшний Л. Ожидание // Известия. – 1988. – 11 дек.
14. Тарнавская С. Если крестьянину худо // Правда Украины. – 1989. – 22 сент.
15. Чулаков Є. Закон захищає селянина // Сільські вісті. – 1990. – 15 лист.
16. Повернемо землі любов до неї // Вільна Україна. – 1988. – 27 верес.
17. Чиквадзе А. Как Голландия может нас накормить // Известия. – 1991. – 3 янв.
18. Стариков Е.Н. Новые элементы социальной структуры // Коммунист. – 1990. – №5.